
Dones al marge III. Pedagogies de perifèria

PID_00270259

Jordi Planella Ribera

Temps mínim de dedicació recomanat: 2 hores

Jordi Planella Ribera

Doctor en Pedagogia i catedràtic de Teoria de l'Educació a la Universitat Oberta de Catalunya (UOC).

L'encàrrec i la creació d'aquest recurs d'aprenentatge UOC han estat coordinats per la professora: Asun Pié Balaguer

Primera edició: setembre 2022

© d'aquesta edició, Fundació Universitat Oberta de Catalunya (FUOC)

Av. Tibidabo, 39-43, 08035 Barcelona

Autoria: Jordi Planella Ribera

Producció: FUOC

Tots els drets reservats

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny general i la coberta, no pot ser copiada, reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, tant si és elèctric com mecànic, òptic, de gravació, de fotocòpia o per altres mètodes, sense l'autorització prèvia per escrit del titular dels drets.

Índex

Introducció.....	5
1. Bio-grafia(es) a flor de pell.....	9
2. Pedagogia de la pregunta.....	14
3. Pedagogia del cos com a arxiu de vida.....	17
4. Per una pedagogia de l'escriptura corporal.....	19
5. Vida, pedagogia i resistència.....	22
Bibliografia.....	23

Introducció

«Porque el desprendimiento del pellejo adherido a los protocolos del disciplinamiento corporal y epistémico es una invitación a singularizar la distorsión de los ideales regulativos de la subjetividad neoliberal y sus coacciones normativas» (flores, 2019b, p. 14).

«Una epistemologia del Sud es basa en tres orientacions:
Aprendre que existeix el Sud;
Aprendre a anar cap al Sud;
Aprendre des del Sud i amb el Sud» (Santos, 1995).

«La vida personal, l'expressió, el coneixement i la història avancen obliquament, i no directament, cap a finalitats o cap a conceptes. El que es busca massa deliberadament no s'aconsegueix» (Maurice Merleau-Ponty).

Podríem pensar i imaginar la història de l'educació com una cosa inerta, sense vida, com una cosa enterrada en els arxius lúgubres i tristos del passat. Tanmateix, també podem imaginar-la d'altres maneres, amb vida, reaccionant als episodis del passat i del present, projectant, potser, canvis radicals cap a un futur incert. En aquest mòdul ens trobem davant d'una «pedagoga» que, a diferència del que succeeix amb els casos habituals que es transmeten en matèries vinculades a la història de l'educació en general, i a la història de l'educació social en particular, conviu amb nosaltres. És així com m'ha interessat mostrar la «pedagogia social» amb vida, en moviment, que s'interroga i ens interpel·la constantment, parlant, cridant, esgarrapant el sentit mateix de la vida. Podríem pensar-ho com un experiment que barreja els temps i els llocs, però que ens interroga de manera constant i contundent sobre la realitat social i educativa.

No obstant, més enllà d'aquestes dimensions, el que plantejo té relació, en paraules de la nostra autora, amb les pràctiques pedagògiques que «són pràctiques de la parla, que convoquen un art de la paraula en un ofici de relació, que ens configuren com a subjectes en la mesura en què demarca què és el que es pot dir, amb quines paraules se'ns pot anomenar i articulant el que queda dins i fora del llenguatge compartit» (valeria flores, 2016, p. 17). Al final, o potser des del principi, es tracta de pensar les nostres vides entre la subjectivitat i l'objectualitat, el subjecte enfront de l'objecte. Em mobilitza a pensar en això des de dos grans perspectives, amb certa distància temporal:

- 1) el treball de Ragg, *People Not Cases. A Philosophical Approach to Social Work* (1977), i
- 2) el recent treball de Han, *No cosas. Quiebras del mundo de hoy* (2021).

El temps entre els dos textos recorre la major part de la vida de l'autora que ens ocupa, i és la prova que, en part, continuem igual, seguim massa vegades veient i pensant l'altre com un cas, com un objecte. Així, per a Han «avui les pràctiques que requereixen un temps considerable estan en trànsit de desaparèixer. També la veritat requereix molt de temps» (2021, p. 19).

Figura 1. val flores impartint una conferència

Font: Jorge Díaz i Francisca Palma (2019). valeria flores: «Pienso lesbiana como un espacio epistemológico y de producción teórica». *la tinta: periodismo hasta mancharse*. Recuperat d'<<https://latinta.com.ar/2019/06/valeria-flores-pienso-lesbiana-como-un-espacio-epistemologico-y-de-produccion-teorica/>>

valeria flores¹ és la nostra autora i forma part d'aquesta matèria, no tant per ser una cosa del passat, sinó per vincular mirades històriques en la transformació del present, cap a un món més habitable i transitable. Forma part de la matèria històrica perquè parteix de situacions socials històriques, de problemes socials endèmics, del patiment atemporal de las poblacions vulnerables, etc. És així com val flores ens obre un espai per pensar-nos de manera diferent, per «sentipensar-nos». Como bé diu ella, es tracta de:

«Ficciones fallidas, equívocas y disruptivas, desde una sensibilidad que desfigura los contornos del parcelamiento de la vida. Un encarnizado trabajo de despojamiento de los clichés, de los nombres cristalizados y agotados que nada nuevo tienen que decir de nuestras vidas precarias» (2019a, pp. 14-15).

I un dia la vaig descobrir i no vaig poder deixar de llegir-la, perquè m'interrogava a mi mateix, els meus textos, les meves pràctiques, fins i tot la meua manera de ser. Vaig descobrir que es tractava d'una mestra, i que treballava en temes de diversitat sexual, i vaig veure que era una cosa que prometia. Connectava amb els meus interessos i no és gens habitual trobar-se publicacions semblants (i d'aquest nivell acadèmic) d'algú que està treballant en primera fila en una escola de primària. Vaig decidir indagar més per veure si era possible trobar llibres seus (pensant que potser, i només potser, n'hauria

⁽¹⁾En endavant, val, com li agrada dir-se. I per ser justos i realistes, cal assenyalar que a ella li agrada dir-se val flores, sense significar ni destacar el nom amb les majúscules.

publicat algun). La meva sorpresa és que, com a mínim (era l'any 2014), té tres llibres publicats i tots (més o menys) relacionats amb la pedagogia i la diversitat sexual. Els seus títols són els següents:

- *Desbordes de una proletaria del lenguaje* (2010)
- *Chonguitas. Masculinidades de niñas* (2013)
- *Interrucciones. Ensayos de poética activista: escritura, política, pedagogía* (2013)

I en aquell moment, a partir d'aquest descobriment, vaig pensar: «tinc prou material per endinsar-me en la seva obra, en el seu pensament, en la seva manera radical d'entendre i practicar la pedagogia; tinc prou material per processar-lo, estudiar-lo, depurar-lo i mostrar-lo a altres persones que poden estar interessades en la seva manera d'entendre i viure l'educació». Des d'aquell mateix moment (l'any 2014) i fins avui, val flores m'ha estripat el pensament i ha fet miques els pocs pilars que conformaven i sostenien la meva pedagogia.

Figura 2. Coberta del llibre *Chonguitas. Masculinidades de niñas*.
Font: Jordi Planella

1. Bio-grafia(es) a flor de pell

«Estos cuerpos escritos, fabricados como letras sobre papel, cobran significado a través de la ropa, los contextos, los accesorios, la familia, los juegos, la escuela, la sociedad, los amigos, los nombres, los paisajes» (flores, 2013, p. 191).

Per entendre l'obra d'una autora com val flores no podem fer-ho sense afrontar, d'una o altra manera, la seva biografia, el camí que ella ha recorregut. Si revisem el terme *biografia* des d'un punt de vista etimològic, ens adonarem que prové de la conjunció de *bios* ('vida') i *graphein* ('escriure'). Això ens anuncia que es tracta de l'escriptura de la vida o de l'escriptura sobre la vida d'algú. En el cas de val flores, no disposem de textos amplis que ens proporcionin dades i raó dels traços de la seva vida i hem de recopilar-los de les contraportades dels seus llibres, de breus notes, d'anotacions perdudes en un blog o una pàgina web, etc. Per indagar sobre la vida d'algú, es pot fer ús de «mètodes» més o menys científics, o senzillament bussejar en la seva vida. Em sento còmode quan llegeixo Joan Prat, que diu: «em molesta el que jutjo com una actitud autista i claustrofòbica per part dels professionals de l'antropologia, que consisteix a valorar únicament els relats, les monografies o les històries de vida escrites per antropòlegs (o sociòlegs), com a dignes d'atenció» (2007, p. 19). Els textos, narracions personals o fictícies de flores, són frescos, sense mètodes i sense paràmetres regits per l'acadèmia. La unió de tots els seus textos autobiogràfics, escampats per l'univers flores, ens dona petites pistes d'aquest recorregut. Així doncs, en la contraportada d'*Una lengua cosida de relámpagos* (2019), es diu:

«Dicen de ella que es una chonga pasada de moda, una metrosexual venida a menos, una lesbiana provinciana, que es ortiva y hermética, que escribe en difícil, que es intensa, que es demasiado intelectual, que es sensible, seria y que tiene carácter patagónico [...] ella dice que es un poco todo eso, que le encantaría tener la velocidad de la liebre y la fuerza arrolladora del viento sureño, y que es también otras cosas, como una maestra apasionada por la teoría sin filiación académica, una trabajadora de la palabra seducida por la opacidad barroca, una activista prosexo que coge como una posibilidad y no como un imperativo, una feminista que hurga en los desechos de los discursos demasiado seguros de sí mismos, una lesbiana con 33 mudanzas y 29 cicatrices en el cuerpo, una lente rumiante de parques y plazas, un ser vulnerable que enciende la chonguez como arma poética para habitar el cuerpo» (2019a).

Es tracta d'una primera mirada, potser autobiogràfica (com a mínim aquesta contraportada del llibre no està signada per ningú), que es pot complementar amb una perspectiva més formal i lineal. val flores va néixer l'any 1973 a Buenos Aires (Argentina), però quan era molt petita es va traslladar al gran sud argentí, a Neuquén. Allà va viure durant molt de temps i també hi va exercir aquesta professió educativa que tant l'apassionava i l'apassiona: ser mestra. En un breu relat seu ens diu:

«Ciudad de Neuquén, una mañana de invierno de 1976 en un barrio periférico. Recién nos habíamos mudado desde Capital Federal, hacía muy poco tiempo del golpe militar. Ese día me corté la lengua. En la casa que alquilábamos, una de las tantas que nos cobijaron apenas migramos, había un árbol en el centro del patio de tierra. Yo me quería trepar a ese árbol, exhalando ya mis aires de chonguita. Hice una pila de tarros de pintura para subirme y se desmoronó junto con mi cuerpo. En la caída mis dientes se incrustaron en el medio de mi lengua, provocando un enorme y hondo tajo del que la sangre afloraba a borbotones» (2019b, p. 18).

Figura 3. val flores, rostre

Font: <<https://www.bibliotecafragmentada.org/con-luz-propia/>>

La vida de val flores s'escampa a cada moment, esquinçant la pell en solcs, més o menys profunds, depenent de cada moment i lloc. Trànsits d'aquí cap allà (ella parla de vint-i-dues mudances fins a l'any 2019), amb experiències marcades per la corporalitat (o pels usos o abusos del cos i aquestes vint-i-nou cicatrius que solquen i tracen un protollenguatge en la seva pell). Ella indaga en el seu passat, en la seva infantesa com a font i forma de comprensió, de resistència o d'alteració de determinats ordres establerts. La infantesa li marca un territori que tindrà un paper central en la seva vida. En una reflexió que ella mateixa fa del biogràfic ens diu: «El record o la vivència per mitjà del text o de la fotografia porten amb ell el temps i el lloc de l'esdeveniment» (2013, p. 187).

Escrivim, o ens escriuen en la carn, allò que algú vol que recordem, allò que algú vol que no oblidem.

Figura 4. Ciutat de Neuquén

Font: <http://photos.wikimapia.org/p/00/00/43/72/78_big.jpg>

val flores va treballar en aquell Neuquén de la seva infantesa, amb altres infanteses, felices i abusades, educades i sotmeses pel sistema educatiu. Va exercir de mestra d'educació primària durant quinze anys, en escoles públiques. Això ho va combinar amb la vida, però de manera especial amb l'**activisme «lèsbic»** (va ser activista membre del col·lectiu de lesbianes feministes Fugitivas del Desierto, 2004-08). Sobre aquest assumpte, val flores ens dirà:

«A partir de renunciar a mi cargo docente en la escuela primaria donde trabajaba, empecé un discontinuo y dispar estado laboral de creciente precariedad, una condición que habitamos muchas vidas en el capitalismo cognitivo, pero también a la que somos arrojadas de manera singular las lesbianas masculinas y otras identidades y expresiones de género no cisheteronormativas por una (hetero)institucionalidad hostil y expulsiva. La precarización constituye una forma de gobierno, en la que el conocimiento, la comunicación y la creatividad se volvieron los insumos productivos en el capitalismo neoliberal global, acentuando las condiciones de precarización de lxs trabajadorxs al mismo tiempo que aumenta la acumulación de capital» (2018b, p. 144).

I és clar, de vegades, en alguns territoris, en algunes comunitats, la vinculació entre la realitat/diversitat sexual i l'educació xoquen frontalment. Hi ha postures *neoon* que fan que mostrar la realitat, mostrar la diversitat, sigui un «pecat», un delictes *under construction* que hem d'evitar. La moral de la comunitat es posa en marxa, s'activa per buscar maneres de sotmetre aquells que se n'allunyen, que se separen del ramat. Es tracta d'alguna cosa que encaixa amb la biografia, paral·lela, d'algú que ha recorregut també camins de dissidència. En paraules d'Abel Azcona:

«La desobediencia me otorga sentido, es mi fuego, me incendia cada tanto y me hace retornar con más fuerza. Pedirle a un ser viviente que sea dócil es domesticar la colosal fuerza vital que le habita, es reducirlo a la nulidad de su posible potencia, es desnudar su vida, es precarizar su existencia» (2020, p. 14).

flores ha fet un llarg recorregut per aquesta mateixa senda de la desobediència, caminant per la corda fluixa, pels camins foscos, transitant coneixedora que les punxes es claven a la pell. Paraules com *desobediència*, *dissidència*, *ingovernabilitat*, *desafiaments*, *disturbis*, etc. configuren el camí recorregut, i en l'última etapa, aquestes paraules s'entronquen amb llibres, textos i altres paraules que de manera circular vinculen la vida, el cos, el camí.

La seva vida, exercida des del nomadisme, l'ha portat al que se'ns descriu en la contraportada del seu últim llibre, *Romper el corazón del mundo. Modos fugitivos de hacer teoría*: «desertora de les institucions, apassionada per la teoria sense filiació acadèmica, treballadora precaritzada de la paraula» (2021). Aquest discórrer de l'escola a altres llocs, a altres territoris, i especialment des de l'exercici de l'**activisme**, l'ha situat en un autèntic nomadisme pedagògic des del qual és veritablement interessant pensar.

En el seu text *Esporas de indisciplina*, publicat el 2018, ens diu el següent:

«Desde hace siete años, cuando renuncié a mi cargo de maestra titular en una escuela primaria del sistema público de enseñanza de Neuquén, me dediqué a realizar una variedad de talleres sobre feminismos queer, escritura, disidencia sexual, sexualidades y géneros en educación. El éxodo de la institución escolar para evitar la privación de la imaginación y el apocamiento del pensar fue una deserción de una sociabilidad mortífera heteronormativa pegoteada con un excesivo tecnicismo pedagógico, que me despojaba del imperativo de curiosidad y aventura; entonces me arrojé de manera rudimentaria al diseño de estos talleres que se fueron armando, precaria e intuitivamente, como dispositivos de autoalteración de la vida, ejercicios de creación colectiva destinados a activar extrañas experiencias de construcción de conocimiento y formas de relación» (flores, 2018b, pp. 141-142).

Entrar en l'univers de val flores és endinsar-se en un espai de dissidència, d'irreverències amb el llenguatge prototipat i normalitzador, amb allò ortodox, heterònom i alligador. És endinsar-se en un camí perillós si la teva manera de veure, pensar, entendre, projectar i crear el món és imperialista, normofòbica, capacista, binària recalcitrant, monolítica, etc. Fa uns anys em van regalar un preciós llibre d'Alejandra Castillo titulat *Ars Disyecta*, que s'iniciava amb una citació d'algú que fins aquest moment desconeixia, però que em va impactar de cara, sense possibilitat d'escapar de les seves paraules, que es van clavar en la meua carn com dards sortits d'una sarbatana. La citació era de val flores i deia:

«Contra todo higienismo del lenguaje, la proletaria se contamina de los aires más turbulentos de la imaginación. Criaturas deformes, monstruos, sexualidades poliformas, vegetación hilarante, fauna inaccesible, merodean en los escenarios de la lengua. Todos los líquidos oníricos perfuman el ambiente terrenal y atacan la mansedumbre del día. Un collage de figuraciones realza su vocación procaz» (2010).

La citació era del seu llibre *Deslenguada. Desbordes de una proletaria del lenguaje*, i des de la primera lectura d'aquesta (en van venir moltes més) em va reconnectar els pensaments amb una altra manera de pensar i d'entendre l'educació. Després de llegir-la em pregunto: qui deu ser valeria flores?, per què no n'hem llegit res? Som a l'any 2014 i no es tracta d'una autora gaire coneguda en el nostre entorn. Per aquest motiu em poso a investigar, a indagar sobre qui és. Al cap de poca estona, el descobriment es converteix en una cosa més potent:

es tracta d'una mestra argentina, però no portenya, sinó del sud dels sud: Neuquén. En un currículum que acompanya una de les seves publicacions es diu d'ella: «Professora d'educació primària, treballa en una escola primària de la ciutat de Neuquén (província de Neuquén, al sud d'Argentina). És autora de diversos articles sobre la diversitat sexual».

Vida pedagògica

«Trabajé 15 años en escuelas primarias de la ciudad de Neuquén. La intervención dentro de mi propia práctica sobre sexualidad, géneros y deseos fue variando a lo largo de los años y tiene que ver con los cruces con el activismo y una formación bastante autodidacta desde el feminismo, la disidencia sexual, la teoría *queer*. Hubo todo un proceso. Desde un principio fue el de incorporar la temática dentro de algún área, en general el área de naturales. Le fui dando un espacio y tiempo propios al taller de sexualidad como tal, con actividades corporales, de debate, desplazando el guion escolar de la clase hacia otros formatos mucho más participativos y lúdicos. Tiene que ver con las bibliografías políticas y pedagógicas donde hay activistas y feministas. Esa confluencia de saberes permitió que el recorrido de ese tipo de intervención vaya cambiando: desde una postura más encuadrada en un feminismo, tal vez, más clásico a propuestas un poco más radicales y menos ortodoxas.

[...]

Algunas madres me venían a consultar si yo había dicho «eso» en la escuela. «Eso», nunca nombraban la palabra lesbiana ni lesbianismo. También hubo algunos padres varones que nunca venían a las reuniones, no los conocía, y aparecían de forma intimidatoria, enojados porque había comentado ante los chicos mi identidad sexual.

Cuando me corté el pelo, incrementó la violencia de los padres que pretendían que me adecuara a los parámetros de lo que debe ser una maestra. Pero hay que pensarlo en el contexto, porque cuando yo empiezo a trabajar sobre cuestiones de sexualidad y géneros en la escuela, en Neuquén ya había una ley provincial de educación sexual desde 1997, previa a la ley nacional que crea el programa de educación sexual integral. Es decir, que ya había un marco jurídico que habilitaba el tratamiento de este tema. Lo que no había era una decisión política de que esto se implementara en las escuelas. Por ejemplo, las escuelas privadas y católicas tienen programas de educación sexual, pero están orientados a fines reproductivos, a reforzar la heterosexualidad y los mandatos de la maternidad» (val flores, 2016).

2. Pedagogia de la pregunta

«Es hora de volver a ser visibles o clandestinxs, según el caso, pero sobre todo peligrosxs, es decir, no poder ser recuperadxs por esa misma forma de poder –cuya evolución y reestructuración es fundamental estudiar–, responsable de nuestra opresión y de la de todos los seres vivos, para el beneficio de una élite privilegiada» (Alex B., 2018).

Certament, la manera narrativa i pedagògica d'avançar en el text, i en la relació d'idees i de continguts de val flores, pot ser anomenada *pedagogia de la pregunta*. En un dels seus textos es refereix directament a l'ús de les preguntes en els relats:

«Este manojo de preguntas no es más que un gatillar la invitación a tensionar el campo de narrativas ficcionales en las teorías feministas y queer contemporáneas. No esperan ni persiguen una respuesta certera y colosal. Más bien representa una modesta convocatoria a seguir interrogando y desplazando sentidos sedimentados alrededor de todas aquellas prácticas que escriben y re-escriben los cuerpos» (2017a, p. 32).

Possiblement, el que ens proposa flores té relació amb una certa tradició que intenta fer-se preguntes, no per obtenir respostes certes i definitives (una veritat intocable, implacable, indiscutible), sinó per obrir de nou més preguntes que ens mantinguin en tensió. Preguntar i preguntar(-nos) per avançar, per reconstruir i repensar determinades maneres de pensar, entendre i exercir la vida pròpia en determinats mons.

La pregunta, el qüestionament d'alguna cosa que se'ns ha pogut presentar com a vàlid, veritable, potser infal·libre, ens porta a un altre lloc i ens situa en una posició diferent.

Jacqueline Russ, en un clàssic llibre sobre els mètodes en filosofia, ens proposa el següent:

«Cuestionar es una regla capital que debe estar presente y organizar el conjunto de los ejercicios filosóficos. Sin ella, ni siquiera existe un trabajo filosófico, propiamente hablando. Se trata siempre, en el enunciado en cuestión, incluso si su forma en apariencia no parece prestarse a ello, de proceder “poniendo entre interrogaciones” lo que se presenta como un análisis simplemente “descriptivo” o “afirmativo”» (2001, p. 36).

Aquí veig la claredat de la **pedagogia de la pregunta**, i de manera especial com ella mateixa la concep: com a sabotatge epistèmic. Quina potència pot tenir en un espai pedagògic la idea mateixa (i potser estranya) del sabotatge? Quin és el sentit profund i epidèrmic de l'acte de sabotejar? *Sabotejar* com a acte per transformar radicalment determinades realitats, especialment educatives i pedagògiques.

Una de les possibles definicions de *sabotatge* ens condueix a entendre-ho com: «[...] qualsevol acció entremetedora en assumptes aliens. Aquests sabotatges són duts a terme per persones que busquen beneficiar-se elles mateixes o impedir alguna cosa» (Viquipèdia).

Una de les qüestions que em sorprèn és la seva manera de treballar en relació amb la producció de sabers: treballa a partir de preguntes, moltes preguntes. Les següents en són un exemple:

Número	Pregunta
1	«¿Qué secretos sociales –y sexuales– mantiene la escuela? ¿Cuáles produce de forma específica? ¿Qué silencios fluyen a través de nuestras prácticas educativas? ¿Cuáles son los sujetos cuyos deseos se ven vulnerados por estas ignorancias? ¿A través de qué conocimientos se provoca desconocimiento?».
2	«¿Podemos imaginar una sala de maestros donde las conversaciones sobre sexualidad gay o la identidad trans no sean motivo de burla permanente o donde la identidad lesbiana no sea un acallamiento indisoluble?».
3	«¿Cómo se vincula en la enseñanza el régimen de conocimiento heterosexual con la propia identidad docente? ¿De qué modos se intervienen las construcciones hegemónicas del saber escolar por cuerpos de maestras y profesoras identificadas como lesbianas?».
4	«¿Qué cuerpos hace posible imaginar el conocimiento heteronormativo y cuáles no? ¿Qué corporalidades de docentes y estudiantes imaginamos cuando imaginamos la educación?».
5	«¿Cómo se depone un pensamiento cuando se vuelve sensible a las deflexiones de las imágenes y no solo a sus brillos y sus reflejos?».
6	«¿Cómo hacer del activismo un afectivismo potenciando esa capacidad de los afectos de abrir y expandir territorios, de hacer política en primera persona?».

Font: elaboració pròpia a partir de val flores (2008, 2015, 2019, 2021)

Aquestes preguntes (aquests grans volums de preguntes que apareixen en tots els seus textos) permeten orientar de manera molt clara el procés investigatiu i reflexiu dels seus treballs. En preguntar directament fem que aparegui, que flueixi un determinat problema (vinculat amb diferents elements que travessen i afecten les nostres vides). Des de la pregunta ja podem situar-nos en un determinat punt de partida que ens obrirà unes portes per fer un altre recorregut.

Aquestes preguntes que foraden

«Romper el corazón del mundo agujereándolo con preguntas incómodas. ¿Habrá en el hoyo, armado por los signos de las preguntas que pueblan el texto, una figuración posible de este hueco para leer? Ensayo la pregunta como un decir que deja espacio para oír. En cada pregunta, entrena un escribir que se deja agujerear por las direcciones en las que hablar y en las que no, por las corrientes del viento a las que escuchar y a las que no. A lo largo de los textos ejercita la pregunta de quién habla en complicidad con el oído interno y sus huecos laberínticos entre cuyos canales se deslizan los cristales con los que nos vamos des-orientando. En la cocina de su escritura, la pócima de preguntas es antídoto contra la voz segura de sí misma y elixir con efectos de un pensamiento que sostiene la escucha y la pequeña respiración silente antes de tomar la palabra.

Así, con su artesanía de la pregunta, val flores desvía el tono declarativo hacia la interrogación y tuerce el gesto de la interpelación exclamativa, que funda muchas teorías de la subjetividad política [...]. El arte del interrogante pertinaz, desenvuelve un trazo sombrío que recoge las experiencias políticas, las prácticas activistas y pedagógicas de producción de subjetividades en proceso constante de re-situación y de des-orientación [...] esta práctica de la pregunta como modo vital y poético de quien (no) sabe que pararse a hablar puede ser resquebrajar el ideal de la verticalidad» (Bardet, 2021, pp. 21-22).

3. Pedagogia del cos com a arxiu de vida

«Cada uno, cada hombre y cada mujer, en cada instante de su existencia experimenta de forma inmediata su propio cuerpo, experimenta la penalidad que le procura la subida de una callejuela empinada o el placer de una bebida fresca en verano, incluso el de un viento ligero sobre el rostro» (Henry, 2018, p. 7).

Per pensar en la pedagogia del cos de val flores, hem de fer un gir hermenètic que bé podríem anomenar *body turn* i que ens serveix per significar la visió i la interpretació del cos més enllà de la seva anatomia i fisiologia. No és estrany, per tant, que puguem parlar del cos i pensar-lo com un arxiu, com un registre anatòmic-simbòlic de les nostres vides. Ens pot ajudar a pensar en el que diu el *performer* Abel Azcona:

«[...] mi obra es una extensa anotación, borradura, bitácora, registro. Soy archivo-cuerpo-arte. Cada performance responde –desde el lenguaje y escenario del arte– a mirar y pensar los temas que son de mi interés» (2020, p. 32).

Es tracta de cos i art, en el seu cas, o de cos i vida, en el cas de les històries narrades en els textos de val flores enteses com a *cos-arxiu*. Així, en la idea mateixa del cos-arxiu es dibuixen altres paraules que acompanyen aquesta pedagogia del cos: *resistència, existència, corporalitat, corpografia, encarnació, vida*. El cos ja no és una cosa aliena, el cos soc jo, el cos és la meua vida, el meu camp de batalla, el meu quadern de notes, el meu arxiu de cicatrius, arrugues i experiències, el meu suport físic i simbòlic dels tatuatges que marquen el camí ja recorregut.

Per a flores, el cos s'erigeix com un element central radical de les nostres desitjades i «desitjants» vides. Però això no és una cosa simple, ja que «l'acció educativa és una acció corporal que esdevé entre cossos o contra els cossos i que implica pensar tant per les corporalitats com per les paraules que seran possibles i visibles en l'espai escolar en un moment històric específic» (2021). Llegeix, experimenta, viu, produeix sabers i critica de manera radical el món des d'aquesta òptica somàticocorporal. No pot ser d'una altra manera, perquè en molts dels seus treballs apareix aquest assumpte com un element clau: el cos ens inscriu en el món i el món (tant si li donem permís com si no) se'ns inscriu a la carn. Des de la infantesa ens veiem sotmesos a aquest procés, però alhora desenvolupem un exercici de resistència que no permet estar i viure d'una altra manera. Per a flores:

«[...] el cuerpo es un programa de guerra que descompone un estado estable y seguro de la lengua. En estas mutaciones, los guiños de una materialidad que discurre por modulaciones muy variadas se esparcen en la retícula de la vulnerabilidad de nuestras vidas» (2017b, p. 20).

El cos es dibuixa així com a acte, com a exercici de resistència, però alhora com a record que ens resitua en les nostres condicions de subjectes vulnerables (o, tal vegada, ja vulnerats). Desplegar la presència corporal dels educadors davant

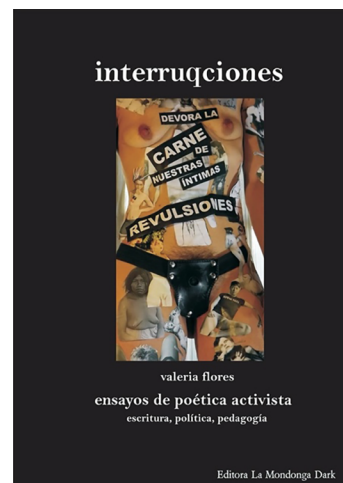

Figura 5. Coberta del llibre *Interrupciones*. *Ensayos de poética activista: escritura, política, pedagogía*
Font: Jordi Planella

d'una càmera, d'una tarima, de la vida mateixa i començar a narrar (però alhora a narrar-se), per prendre consciència, per reconstruir un itinerari personal de l'educació corporal rebuda, dels efectes de determinades pedagogies en les seves vides i els seus cossos, ha estat un dels elements clau analitzats.

Resistir i resistir-se per construir noves formes docents, masculinitats, noves diversitats obertes a altres categories que plantegen una transformació dels rols de ciutadà, de «mascle» fort, i que permeten, en definitiva, pensar l'educació des d'una altra òptica.

Polítiques dels cossos

«Nuestras prácticas pedagógicas y las dinámicas institucionales construyen y a la vez eliminan cuerpos, por eso, esas mismas prácticas son formas de archivo de nuestras técnicas de supervivencia y, también, del aniquilamiento estatal. Existen en la escena educativa una multiplicidad de microsituaciones que involucran asuntos tanto pedagógicos como personales a la vez. El lema feminista lo *personal* es político, que vuelve la cotidianidad de los cuerpos un asunto de poderes y disciplinamientos, al desnaturalizar sus jerarquías y desigualdades, en el espacio escolar muta hacia lo personal es pedagógico, porque cada gesto, silencio, resistencia, pregunta, titubeo, que desborda los cuerpos de docentes y estudiantes, es asunto de historias, normas y saberes que cruzan nuestras vidas y desgarran la normatividad escolar.

¿Dónde ubicamos la pregunta por el deseo en nuestras pedagogías? ¿Qué lugar ocupa el erotismo en nuestra práctica pedagógica como pulsión epistemológica? ¿Nos arriesgamos a pensar las identidades sexuales, raciales, de clase como políticas públicas de conocimiento y desconocimiento? ¿Qué efectos políticos y materiales provoca el tratamiento de las identidades como mera información o taxonomía clasificatoria de deseos y experiencias?» (val flores, 2019).

4. Per una pedagogia de l'escriptura corporal

«Porque las palabras (nos) hacen cosas, el espacio del taller se constituyó en una provocación para pre-sentir otros modos de estar educativos a partir de prácticas de escritura que nos arrastraran al éxtasis como experiencia perceptual, afectiva y política, en una desconexión de los usos instrumentales y reglamentarios del lenguaje» (flores, 2018a, p. 179).

Per què escriure? I per què fer-ho des de posicionaments pràctics, activistes, amb el mitjà oral com a element central dels processos de transmissió? **Escriure**, com viure, es pot entendre i interpretar com un veritable acte de resistència, però alhora d'existència. En el cas de la nostra autora, prolífica radical en els últims quinze anys, l'escriptura està connectada amb la vida mateixa, com un simple (però en les entranyes de la qual ens adonem que no és així) exercici vital. Narrar, narrar-se de manera escrita, en textos digitals, però molts més en paper, no és potser escriure i fer-ho en paper un acte de resistència contra la desaparició de les coses de què ens parla Han (2021)?

L'escriptura convida a un treball pausat, a una certa lentitud, a buscar la paraula precisa que pugui encaixar de manera ordenada amb les altres.

«Con la escritura, instrumento eficaz e ambivalente, se han declarado guerras y se han firmado tratados de paz; se han difundido seudoteorías oportunistas y se han fijado grandes descubrimientos del pensamiento honesto; gracias a la escritura se ha ido acumulando y conservando una parte esencial de la memoria humana; las ciencias y las técnicas con las que cada nueva generación puede abrirse camino sin tener que empezar desde cero; las historias que nos ligan a nuestras raíces y, muy especialmente, esas obras excelentes, quizá generosamente gratuitas, que son los escritos literarios, las elaboraciones estéticas del lenguaje, la creación de mundos posibles» (Tusón, 1997, p. 9).

Figura 6. L'escriptura en val flores

Font: <<http://escritshereticos.blogspot.com/2019/07/taller-de-escritura-la-lengua.html>>

Cal traçar un projecte d'escriptura, des d'allò viscut, a manera de corpografia (d'aquesta escriptura produïda, des de, amb o sobre el cos). En essència, podem dir que té relació amb habitar el cos, però fent-ho de manera conscient. Aquest estar conscient comporta, en part, registrar el que li succeeix a un mateix. És una manera senzilla i efectiva de mirar enrere i el present, de prendre

consciència i de dir (a un mateix i als altres) com la vida ha travessat el cos del subjecte que parla, escriu, pinta, dibuixa, esculpeix, narra, etc. Això posa en relleu que el que ens succeeix en la vida queda marcat i registrat en els nostres cossos, unes vegades directament i altres mitjançant la nostra acció transformadora carnal.

Per diferents motius, podem vincular el concepte de *corpografia* amb el de *cartografia*: d'una banda, perquè en realitat podríem estar parlant d'un cert mapatge dels registres que fem sobre el cos i en el cos, i, d'altra banda, per les «cartes» que hem escrit per pensar i per prendre consciència del cos viscut. Des d'una posició vinculada a la geografia, es dibuixa la idea del traç, del registre de recorreguts corporals per un territori. En el camp de les ciències socials, i més enllà de la disciplina geogràfica, la cartografia té un altre sentit i altres aplicacions ben diferents. A partir de la filosofia de Deleuze i Guattari (1988), la qüestió «cartogràfica» pren una força imparable i s'infiltra en molts dels exercicis destinats a la producció de sabers. Així ho plantegen Passos i de Barros:

«La cartografia com a mètode d'investigació-acció pressuposa una orientació del treball de l'investigador que no es fa de manera prescriptiva, amb regles ja establertes ni amb objectius ja establerts» (2009, p. 17).

Els temes que travessen la seva obra i la seva manera d'entendre la pedagogia es vinculen directament amb la pedagogia sensible, i això és elaborat justament des de processos escripturals-encarnats. Es tracta de qüestions sobre el malestar de la infantesa en els dispositius pedagògics, de la patologització i de la medicalització d'aquestes infanteses, la deserció dels professionals de l'educació (per temes variats), l'absència de passions a l'escola, la inexistència de la diversitat sexual en les pràctiques pedagògiques de les escoles actuals, la infantilització dels estudiants (són massa petits per saber sobre sexualitat i encara més sobre diversitat sexual), l'heteronormativitat com a discurs escolar dominant, etc.

Crec que no exagero si reivindico valeria flores com una pensadora necessària per pensar (per repensar a fons) les maneres d'exercir la pedagogia, en general, i les maneres de presentar la diversitat sexual a les aules, en particular. Tal com ella mateixa ens proposa:

«Las escuelas no pueden ser lugares hostiles a una reflexión que promueva otras formas de pensar y habitar este mundo. La promoción de la ignorancia, el desconocimiento como industria discursiva, es un elemento esencial de todo régimen de exterminio. No podemos seguir consintiendo, desde una aparente ignorancia, que todo suceda, ni fingir que no pasa nada» (2018b).

Desig d'escriptura

«El giro furibundo del arsenal de heridas apesadas en nuestros cuerpos humanos y no humanos, en nuestros territorios despojados e imaginarios arrasados, pulsa un deseo. Un deseo crudo y burbujeante de palabras incendiarias para deformar y deshabitar la expectativa de la libido nacional. Las palabras no son de las escritoras, las palabras son de quien las desea, y en la historia mística de Occidente nos han enseñado a ceder ese deseo, a renunciar a nuestras palabras indisciplinadas, rústicas y cimarronas.

Deseo de impaciencia gramatical, sin devoción por la lágrima ni el conteo de víctimas, que precipite desvíos visuales, que empuje quimeras corporales. Deseo de manuscritos perversos y formó las malévolas que revelan nuestros sueños ígneos de la disidencia, de nuestros contratiempos feministas envenenados con las cenizas de nuestros amores y placeres amonestados en esta democracia criminal.

Deseo de palabras feroces con arraigo en la ternura para nuestro activismo, de palabras como miniaturas labradas en las propiedades curativas del silencio compartido y el grito expandido, donde resuena la antigüedad del alarido de la esclavitud invisible que reconoce libres nuestras calles.

Deseo de escritura a contraluz de la maximización del nombre propio, ahí, en el gesto cotidiano de una espiritualidad química que nos vuelve presentes y radiantes en nuestra inadecuación.

Deseo de escritura sobre los márgenes del dolor, del bisturí del pizarrón, con la rotura de nuestros cuerpos que abdican del control mientras nos acurrucamos en los abrazos callosos y marrones de la desmesura y el trance, haciendo del juntar una delicada orfebrería cósmica [...] juntar flores, besos, ganas, pieles, silencios, susurros, pérdidas, juntar a las putas con los insectos, a las tortillerías con los ríos, a las tortilleras con las montañas, a las campesinas con las actrices porno [...] y así juntarnos para respirar una hermosura multiespecie en esta estación aciaga y letal» (flores, 2019b, pp. 58-62).

5. Vida, pedagogia i resistència

«Tots els homes són filòsofs perquè la filosofia rau en el llenguatge mateix, que és un conjunt de nocions i de conceptes més enllà de les paraules gramaticalment buides de contingut [...] És preferible elaborar la concepció pròpia del món conscientment i críticament, i en connexió amb aquesta activitat mental triar l'esfera pròpia d'activitat, participar activament en la història del món, ésser guia d'un mateix i no acceptar passivament i servilment que la nostra personalitat sigui modelada des de fora (Gramsci, 1996, pp. 3-4).

Sens dubte, l'obra i la vida de val flores s'entrecruen, es barregen, juguen entre elles com elements absolutament compenetrats. No cal aprofundir gaire en els seus textos per adonar-se d'aquest detall, per adonar-se que els textos i les pedagogies que s'hi exposen no tenen sentit sense abans haver-ho viscut, o fins i tot vivint-ho de manera paral·lela en aquest mateix moment. En el cas de Valeria ho hem exposat detalladament al llarg de la seva biografia exposant com els seus trajectes l'han convertit en una persona nòmada en relació amb les geografies i els espais, però amb forts arrelaments respecte a algunes idees. Una d'aquestes idees té relació amb la resistència, i d'això ja n'hem parlat en altres apartats, quan hem fet referència a la idea d'existir com a resistència i al fet que l'existència mateixa del subjecte no sempre té sentit si no és per mitjà de microexercicis de resistència. I aquests exercicis de microresistència s'executen i desenvolupen davant de polítiques de microviolència, davant d'actes executats per sotmetre les vides d'educands, però també d'educadors, i és precisament davant d'això, contra això o sobre això que Valeria treballa de manera dura i precisa. Com construir una pedagogia de la vida, una pedagogia de la resistència? Es tracta d'un exercici possible, d'un exercici real, d'un exercici utòpic o fins i tot d'un exercici distòpic? A la pedagogia no li ressona com una cosa perillosa i prohibida connectar-se amb la idea mateixa de resistència? Potser algunes pedagogies no somien deixar de ser pedagogies polítiques per passar a ser pedagogies asèptiques o pedagogies plenament anestesiades?

L'exili de la pell

«Pierdo la piel. Pierdo la lengua. Pierdo el tiempo. Pierdo el pensamiento. Tan solo escucho este desarraigo de amor en la borra del día sobre el fondo de la noche. Le hago lugar entre mis toscas manos amazónicas que balbucea en algún verso demorado en las encías del tiempo, entre mis ojos asediados de tanta pantalla plana, entre mi ritmo cardíaco mitigado por el silencio de sus dedos. Escucho en mi andar a la deriva como la autopsia de mí misma como a la vez que dejó de escuchar los mudos llamados del cautiverio, la exultante cita colectiva a habitar una nueva normalidad, porque para quienes fuimos desterrados de los territorios de la vieja normalidad por nuestros deseos, perversiones, pigmentaciones y manierismos cuir, solemos ocupar sus bordes para hacerlos estallar. ¿Será que pensé que extinguiría el lenguaje de las pesadillas cuando abriera la vena de mis funerales hambrientos? Tan solo escucho los tropismos del exilio de mi piel, las tripas latientes de donde se desprendió este título: escucho apenas el rumor entre la escuela del diente y la saliva de la extenuación de la mano de una lavanda y un limonero en espera desamorada [...] las pequeñas certezas de que la lengua no tiene corazón, tan solo el desconcierto vital de las cenizas» (flores, 2021, pp. 366-367).

Bibliografia

- Alex B. (2018). *Estrategias de resistencia y ataque*. Imperdible.
- Azcona, Abel (2020). *Acto de desobediencia*. Milenio.
- Bardet, Marie (2021). Prólogo. A val flores. *Romper el corazón del mundo. Modos fúgitivos de hacer teoría*. Con tinta me tienes.
- Deleuze, Gilles i Guattari, Félix (1988). *Mil mesetas*. Pre-Textos.
- Falconi, Diego (2012). *Las entrañas del sujeto jurídico. Un diálogo entre la literatura y el derecho*. SEHEN.
- Flores, Isaac (2021). *Identitats vàlides*. INSPAI.
- García Canclini, Néstor (1989). *Culturas híbridas. Estrategias para entrar y salir de la modernidad*. Grijalbo.
- Gramsci, Antonio (1996). *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*. Einaudi.
- Han, Byung-Chul (2021). *No-Cosas. Quiebras del mundo de hoy*. Taurus.
- Henry, Michel (2018). *Encarnación. Una filosofía de la carne*. Sígueme.
- Lapoujade, David (2017). *Las existencias menores*. Cactus.
- Passos, Eduardo i de Barros, Regina Benevides (2009). A cartografia como método de pesquisa-intervenção. A Passos, Eduardo; Kastrop, Virgínia i Da Escóssia, Liliana (org.). *Pistas do método da cartografia. Pesquisa-intervenção e produção de subjetividade*, I, pp. 17-31. Sulina.
- Planella, Jordi (2017). *Pedagogías Sensibles. Sabores y saberes sobre el cuerpo y la educación*. Universitat de Barcelona.
- Planella, Jordi (2019). *Cuerpo, cultura y educación*. Kinesis.
- Planella, J. i Pié, Asun (ed.) (2017). *Pedagogías transgénero*. Magisterio.
- Prat, Joan (2007). *Los sentidos de la vida. La construcción de sujeto, modelos del yo e identidad*. Bellaterra.
- Ragg, Nichola M. (1977). *People Not Cases. A Philosophical Approach to Social Work*. Routledge & Kegan Paul.
- Russ, Jacqueline (2001). *Los métodos en filosofía*. Síntesis.
- Santoro, Estefania Veronica i Beltramo, Andrea (2016). Entrevista a valeria flores: «una puede leer sobre género y poscolonialidad pero es fundamental intervenir en la práctica». *Otras voces en Educación*. Recuperat d'<<https://otrasvoceseneducacion.org/archivos/78295>>
- Santos, Boaventura de Sousa (1995). *Toward a New Common Sense: Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*. Routledge.
- Tusón, Jesús (1997). *La escritura. Una introducción a la cultura alfabética*. Octaedro.

Una selecció de la bibliografia de val flores

- flores, valeria (2005). *Notas lesbianas. Reflexiones desde la disidencia sexual*. Editorial Hipólita.
- flores, valeria (2008). Entre secretos y silencios. La ignorancia como política de conocimiento y práctica de (hetero) normalización. *Revista Trabajo Social*, 18, pp. 14-21.
- flores, valeria (2009a). *Pedagogías en disputa*. Recuperat d'<<http://escritoshereticos.blogspot.com.ar>>
- flores, valeria (2009b). Yo decido y me cuido, vos respetás, todas/os disfrutamos. Experiencia de un taller de sexualidad en la escuela primaria: hacia una alfabetización sexo-política. Encuentro regional de la Red Dhie (red de Docente que Hacen Investigación Educativa), Socialización de experiencia educativas. Hacia el VI Encuentro Iberoamericano Argentina, 21-22 de agosto de 2009. Neuquén.

flores, valeria (2010). *Desbordes de una proletaria del lenguaje*. Ají de Pollo.

flores, valeria (2013). *Interrupciones. Ensayos de poética activista: escritura, política, pedagogía*. Editora la Mondonga Dark.

flores, valeria (2015). Afectos, pedagogías, infancias y heteronormatividad. XX Congreso Pedagógico UTE 2015. Poéticas de las pedagogías del Sur. Educación, emancipación e igualdad.

flores, valeria; Tron, Fabi (comp.) (2013). *Chonguitas. Masculinidades de niñas*. Neuquén.

flores, valeria (2015). *El sótano de San Telmo. Una barricada proletaria para el deseo lésbico en los '70*. Madreselva.

flores, valeria (2017a). *Tropismos de la disidencia*. Palinodia.

flores, valeria (2017b). *La intimidad del procedimiento. Escritura, lesbiana, sur como prácticas de sí*. Popova.

flores, valeria (2018a). Esporas de indisciplina. Pedagogías trastornadas y metodologías queer. A Diversos autores. *Pedagogías Transgresoras II*. Bocavulvaria.

flores, valeria (2018b). Con luz propia. Recuperat d'https://www.bibliotecafragmentada.org/wp-content/uploads/2019/08/Con-luz-propia_val-flores.pdf

flores, valeria (2019a). *Una lengua cosida de relámpagos*. hekht.

flores, valeria (2019b). *El abismo como urgencia crítica*. Mimesis.

flores, valeria (2021). *Romper el corazón del mundo. Modos fugitivos de hacer teoría*. Con Tinta me Tienes.